

KULTURA SJEĆANJA: 1941.

Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti

Biblioteka SREDNJI PUT
(9. knjiga)

Nakladnik
Disput, Zagreb

Za nakladnika
Josip Pandurić

Fotografija na naslovnici
Prizor munjevitoga njemačkog
zaposjedanja Jugoslavije travnja 1941.

Recenzenti
Zdenko Radelić
Nenad Zakošek

Lektura
Jasmina Han

Likovno oblikovanje naslovnice
Goran Grčić

Grafička priprema
Disput

Tisak
Zrinski, Čakovec

Godina i mjesec objavljivanja
2008, studeni

CIP-zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 683960

ISBN 978-953-260-079-7

K U L T U R A SJEĆANJA: 1941.

Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti

UREDILI: SULEJMAN BOSTO, TIHOMIR CIPEK I OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

Zagreb, 2008.

disput

Olga Manojlović Pintar
Aleksandar Ignjatović

PROSTORI SELEKTOVANIH MEMORIJA: STARO SAJMIŠTE U BEOGRADU I SEĆANJE NA DRUGI SVETSKI RAT

Sećanje na Drugi svetski rat predstavlja jednu od najvažnijih instanci u procesu generisanja sadržaja srpskog nacionalnog identiteta. Važan deo toga procesa jesu prostori komemoracije žrtava Drugog svetskog rata, mesta putem kojih su konstruisani i transformisani ne samo poželjni oblici sećanja, već i izgrađivani dominantni sistemi vrednosti unutar srpskog društva. U topografiji Beograda posebno se izdvajaju nekoliko ključnih mesta sećanja na Drugi svetski rat koje je važno dovesti u međusobnu vezu. Njihove relacije dobro odslikavaju složenu i simptomatičnu prirodu odnosa prema problemu žrtava rata, ali i prema prihvatljivom sistemu nacionalnih, društvenih i moralnih standarda. Primer Starog sajmišta u Beogradu veoma je ilustrativan, budući da je značenje toga mesta – nekadašnjeg koncentracionog logora za Jevreje – u javnom prostoru mahom bilo zasnovano na kompleksnom sistemu sećanja, zaboravljanja i supstituisanja memorije. Staro sajmište, kao i drugi prostori sećanja na Drugi svetski rat koji se dovode u vezu sa jevrejskim žrtvama (Sefardska sinagoga na Dorćolu, Spomenik jevrejskim žrtvama fašizmu na Jevrejskom groblju i Memorijal Topovske šupe), posmatrani u perspektivi odnosa prema drugim, centralnim mestima sećanja na rat (pre svega Spomen-parkom Jajinci), svedoče o rigidnom, tendenciozno isključivom i totalizujućem konceptu društvenog identiteta. Štaviše, savremene intervencije u fizičkoj strukturi i funkciji ovih memorijala, različiti planovi koji su odredili njihovu dalju sudbinu, kao i promena interpretacije njihove sadržine jasan su pokazatelj da je transformacija uprstoravanja sećanja na Drugi svetski rat temeljno značajan aspekt ne samo promenljivog i nestabilnog odnosa prema recentnoj prošlosti, već i procesa opcertavanja granica kolektivnih identiteta u Srbiji.

Staro sajmište
danas.

Dragi Hilmare,

[...] Sve do sada sam držao da te prezirem zbog duhovnog konformizma i intelektualne arogancije sa kojom si ga kamuflirao, zbog bezobzirne ambicije kojoj si bio kadar da žrtvuješ svaku bolju i moralniju mogućnost svoje ličnosti. Uverio sam se, međutim, da je po sredi nešto sa čime tvoje ljudske i akademske insuficijencije nemaju nikakve veze. Događaji u D.-u, septembra 1943. i septembra 1965, pomogli su mi da steknem pravu sliku o prirodi i razlozima naših, ni najmanje rođačkih, odnosa. [...] Jer ja, dragi prijatelju, nisam mrzeo tvoje mizerne osobine, tvoj sebični životni program ili tvoje intelektualno nepoštenje, ukratko konformističko i računčunjsko ponašanje građanina, doduše demokratske Nemačke, ali Nemačke, u kojoj 1965, kao i u svakoj zemlji, još uvek ima mesta i povoda moralnim pobunama, nego sebe, građanina nacionalsocijalističke Nemačke godine 1943, koji je intimno bio protivu njenog demonskog duha, pa je zamišljao da nešto povodom toga i preduzima, a ovamo mu je ropski služio. I paradoksalno, sve lojalnije, ukoliko je uobražavao da mu se lukavije i uspešnije suprotstavlja. [...]

tvoj Konrad¹

Profesor srednjevekovne istorije na univerzitetu u Hajdelbergu Konrad Rutkovski, našao se sredinom šezdesetih godina 20. veka kao turista u dalmatinskom gradiću, u kome je tokom Drugog svetskog rata boravio kao poručnik SS-a. Umesto da pruži odmor i potpuno opuštanje, idilično mediteransko okruženje postalo je *mise-en-scène* u kome se Rutkovski suočio sa sopstvenom odgovornošću, nečistom savešću i potisnutim sećanjima. U pismima kolegi i zetu Hilmaru Vagneru, on je opisao susret sa prošlošću koju je nasilni zaborav izobličio i materijalizovao u vampiru Adamu Trpkoviću – nedužnom čoveku za čije je pogubljenje bio direktno odgovoran.

Ovo je u najkraćem siže romana “Kako upokojiti vampira” Borislava Pekića, jednog od onih dela koja svojom slojevitošću otvaraju brojna pitanja i daju osnov novim čitanjima i razumevanju istorijskih procesa i filozofskih sistema. Pekićev roman moguće je svakako analizirati iz različitih uglova, ali se kao posebno inspirativno nameće upravo njegovo promišljanje mehanizama koji oživljavaju sećanja i čine ih osnovom svakog ličnog i kolektivnog identiteta. Štaviše, roman “Kako upokojiti vampira” predstavlja važan putokaz u traganju za odgovorima na pitanja: zašto je sećanja na rat i ratne žrtve uvek bilo tako lako oživeti, a tako teško “upokojiti”, ili umiriti, te kako su rat i njegova brojna tumačenja uvek bili najznačajniji sadržaj kolektivnih identifikacija svih jugoslovenskih društava i osnova na kojoj su vršena povlačenja granica društvenih identiteta, uspostavljeni fluidni odnosi između njih i konstruisani partikularni sadržaji poželjnog istorijskog sećanja?

Naime, od prvih dana oslobođenja sistematski su bili zahvati interpretacija i reinterpretacija Drugog svetskog rata. Svako tumačenje rata nosilo je jasan i prepoznatljiv sistem vrednosti koji je učestvovao u permanentnoj aktuelizaciji kolektivnog

¹ Borislav Pekić, *Kako upokojiti vampira*, Beograd, 1977, 46-47.

identiteta i određivanju njegovih granica. Mehanika takvog ideološkog označavanja, koja se neprekinuto odvija do danas, podrazumevala je kontrolisane procese preobražavanja sećanja, supstitucije memorije i kolektivnog zaboravljanja. Drugi svetski rat je bio centralni narativ revolucionarnog, socijalnog i nacionalnog preobražaja društva, kako u procesima unifikacije, tako i u procesima društvene i ekonomske diverzifikacije i, najzad, njegove dekonstrukcije. Promene istorijskih paradigmi ispoljavane kroz različita tumačenja i označavanja Drugog svetskog rata, bile su sastavni deo procesa proizvodnje moći kojim su savezi elita permanentno definisali politike građenja identiteta. Istovremeno one su, međutim, bile i refleksije znatno složenijih procesa dugog trajanja u distinktivnim jugoslovenskim društvima.

Od prvih posleratnih dana isticanjem veličine i svetosti palih žrtava kreirani su sistemi vrednosti i izgrađivano društvo kroz materijalnu kulturu i čitav niz manifestacija i komemoracija. Obeležavanje vojničkih žrtava sve vreme postojanja Jugoslavije bilo je usmereno na jačanje pozicije države i njenih institucija: glorifikovanje žrtava palih sovjetskih vojnika afirmisalo je novo savezništvo i nove socijalističke sisteme vrednosti, dok je isticanje martirstva partizanske žrtve položene na "oltar revolucije" snažilo predstavu autohtonosti oslobodilačke borbe i kreiralo transcendentni okvir socijalizma. Međutim, iako uvek prisutne u javnom prostoru, vojničke žrtve Drugog svetskog rata su u procesu afirmacije socijalističkog patriotizma, potisnute u drugi plan.² Centralnu poziciju svih društvenih narativa imala je simbolika civilne žrtve na kojoj je Jugoslavija izgrađivana kao zajednica "neupitnog verovanja".³ Analiza topografije sećanja na Drugi svetski rat (imena ulica i javnih prostora, društvenih institucija: škola, vrtića, radnih kolektiva, preduzeća, udruženja građana, profesionalnih udruženja itd., organizacija, groblja, spomen-parkova, javnih spomenika), svedoči koliko su predstave rata bile složene i disparatne, te koliko su različiti načini memorijalizacije žrtava uticali na procese izgradnje kolektivnih identiteta.⁴ U tom smislu, analiza sećanja na jevrejske žrtve rata u javnom prostoru otvara mogućnost sagledavanja različitih diskursa i njihovih uticaja na kreiranje specifične istorijske kulture u Srbiji.

² O simboličkim vojničkim i civilnim žrtvama videti: George L. Mosse, *Fallen Soldiers, Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford – New York, 1990; Sergius Michalski, *Public Monuments, Art in Political Bondage 1870-1997*, Reaktion Books, London, 1998; Olga Manojlović Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata, na tlu Srbije*, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet, Beograd, 2004.

³ O Jugoslaviji kao zajednici neupitnog verovanja, ili kooperativnoj zajednici, videti: Zoran Djindjić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.

⁴ U prvim godinama posle oslobođenja, u spomen-praksi uočljiv je nastavak tradicija obeležavanja palih u Prvom svetskom ratu – iskazan kroz uređenje vojničkih groblja i podizanje spomenika u okviru grobljanskih površina.

Prvi spomenik jevrejskim žrtvama podignut je 1952. godine u Beogradu.⁵ Ovo delo arhitekta i skulptora Bogdana Bogdanovića u formalnoj analizi⁶ moguće je tumačiti kao nastavak tradicije podizanja vojničkih spomenika unutar grobljanskih celina. Podignut na Sefardskom jevrejskom groblju,⁷ izolovan i sakriven od pogleda, Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma rečito je svedočio o ambivalentnoj strukturi sećanja na Drugi svetski rat. Za razliku od Groblja oslobodilaca Beograda, svečano otvorenog dve godine kasnije u okviru iste urbane celine, ispred čijih pristupnih portala stoji otvoren prostor za javne ceremonije, Spomenik jevrejskim žrtvama obraćao se samo očima onih koji su posećivali Jevrejsko groblje. Stoga je

⁵ O Spomeniku jevrejskim žrtvama fašizma, koji je projektovao arhitekta Bogdan Bogdanović 1951-1952. godine, gotovo da nije pisano u stručnoj i naučnoj literaturi. Najpre interpretiran kao romantičarsko ostvarenje (Zoran Manević, *Velika nagrada arhitekture: Bogdan Bogdanović*, Beograd, n. d.), Spomenik je po pravilu u istoriografiji tumačen kao rani primer memorijalne arhitekture koji "odudara od nekreativnih i patetičnih rešenja" (Mihajlo Mitrović, *Novija arhitektura Beograda*, Beograd, 1975, 37). Recentne studije o Bogdanoviću ovo su delo ocenile kao rani primer tzv. socijalističkog estetizma – nastao na osnovu nove formule, heterogenog amalgama što ga je Bogdanović namah pronašao "u četvorouglu koji čine visoka politika, nadrealističke intelektualne konstrukcije, nasleđe engleske vrtno arhitekture XVIII i XIX veka i Plečnikovo dugo arhitektonsko putovanje unatrag"; sve Bogdanovićeve nekropole – sagrađeno ih je preko dvadeset u periodu između 1950. i 1980. godine – "deluju kao transkulturni, bezvremeni arheološki kolaži. Svi ti spomenici stvaraju utisak kao da su iz neke ogromne arheološke ilustrovane enciklopedije, iz nekog ogromnog arheološkog atlasa sačinjene gomile fotokopija, zatim iz njih izrezivani delovi i na nadrealistički automatski način spajani u nove ekscentrične celine" (Miloš Perović, *Srpska arhitektura XX veka: od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd, 2003, 170, 176). Međutim, Bogdanovićeve vizuelna retorika mogla je imati složeniju ideološku pozadinu od puke reprezentativnosti jugoslovenskog "Sonderwega" – kreiranog u različitim sferama kulture počev od ranih pedesetih godina XX veka. Zahvaljujući otklonu od standardne spomeničke produkcije svoga vremena, kao i tendencioznom izdvajanju iz urbanog okružja, Bogdanovićeve spomenice zračili su aurom posve artificalne arhaičnosti. Kao svojevrsna paleojugoslovenska arheologija socijalističkog režima, ove spomeničke celine nisu predstavljale samo visokobudžetnu ekscentričnost, već su slavile jedinstvo mrtvih i živih kroz univerzalne simbole koji transcendiraju breme sukobljenih lokalnih, etničkih i religijskih kultura, kao i političkih ideologija (komunisti, četnici, partizani, liberali, rojalisti, republikanci itd.). Spomenik jevrejskim žrtvama na Jevrejskom groblju – posmatran u kontekstu drugih Bogdanovićeve memorijala sa kojima deli mnogo zajedničkih osobina – sasvim se uklapa u ovaj ideološki okvir.

⁶ Jedan od tipičnih analitičkih tekstova pionirskog istraživača arhitekture u Srbiji, dr Zorana Manevića, koji se bavi delom Bogdana Bogdanovića, krajnje je simptomatičan budući da insistira na formalnim i ikonografskim detaljima, zanemarujući ideološku i političku dimenziju: "U svom prvom memorijalu postavio je [Bogdan Bogdanović] formulu sasvim različitu od dotadašnje sorealističke tradicije. Umesto likova odlučnih boraca i izmučenih žrtava, Bogdanović je ponudio temeljne simbole kulture domaćeg tla [sic!] i jevrejskog naroda. Zasnovan na tročlanoj kompoziciji (kao i većina ostalih Bogdanovićeve memorijala) Spomenik jevrejskim žrtvama u pristupu sadrži ugrađene ostatke prošlih kultura, dve snažne predstave Hamurabijevih [sic!] tablica u središtu ansambla, i jevrejski nacionalni simbol kao završni motiv" (Zoran Manević, *Leksikon srpskih arhitekata XIX i XX veka*, Beograd, 1999, 21).

⁷ Mirijam Rajner, Jevrejska groblja u Beogradu, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 6/1992, 201-215.

ovo ostvarenje moguće tumačiti i kao simptom stanja istorijske kulture koja se, kao i svaki proces uobličavanja društvene memorije, neprestano ostvarivala kroz sistematsku organizaciju isključivanja, prigušivanja i potiskivanja sećanja.⁸

Spomenik Bogdana Bogdanovića, iako je u istočnoj Evropi predstavljao prese-dan u obeležavanju jevrejskih žrtava toga vremena (s obzirom da su u Sovjetskom Savezu, na primer, sva spontano podignuta privatna jevrejska obeležja sistematski uklanjana),⁹ pitanje holokausta je zadržao na marginama javnog prostora. Na taj način, skriveni spomenik postao je nova paradigma vremena i društva u kome je potencirana univerzalnost žrtve i potiskivano izjednačavanje komunizma i jevrejstva.

Indikativno je da se podizanje Spomenika jevrejskim žrtvama fašizma dešava-lo doslovno istovremeno sa brisanjem *stvarnih* tragova života nekadašnjih 11.000 jevrejskih stanovnika prestonice. Naime, rušenje monumentalne Sefardske sinago-ge¹⁰ na Dorćolu 1950. godine, čija je fizička struktura odolela vatri nemačkih fašista u vreme kada je teritorija Srbije već bila proglašena za "judenfrei",¹¹ i podizanje Ga-lerije fresaka¹² na njenom mestu dovoljno je i upečatljivo i dramatično svedočanstvo o vremenu, ali i mehanici sećanja koja prevazilazi pitanja odnosa prema Drugom svetskom ratu u socijalističkoj Jugoslaviji.¹³ Štaviše, činjenica da je to što su delovi

⁸ Videti: Peter Burke, *Istorija i društvena teorija*, Beograd, 2002; Helena German, Petri Hautaniemi, Sharon Macdonald, *Anthropological Perspectives on Social Memory*, London, 2006; Nancy Wood, *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Post-War Europe*, Oxford, 1999; Michael Billig, *Arguing and Thinking: a rhetorical approach to social psychology*, Cambridge, 1996.

⁹ Videti: Amir Weiner, *Making Sense of War, The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2001.

¹⁰ O arhitekturi sinagoge videti: Svetlana Nedić, Sinagoga Bet Jisrael – delo arhitekta Milana Kape-tanovića, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 8, 2003, 299-308.

¹¹ "Sinagoga Bet-Jisrael postojala je sve do 1944. godine, kada su je nacisti zapalili prilikom povla-čenja iz Beograda. Tada su uništeni gornji delovi građevine. Posle rata je na ostacima sinagoge sazi-dana Galerija fresaka", S. Nedić, isto, 307.

¹² Nada Komnenović, Galerija fresaka u Beogradu (1953-1973), *Zbornik Narodnog muzeja*, br. 13 (2), 1987, 235-254.

¹³ Nedavno je lažna i po svoj prilici tendenciozno fabrikovana vest o ukidanju Galerije fresaka iza-zvala oštre reakcije, koje su završene javnim objavljivanjem apela koji je potpisalo preko 270 pri-padnika stručne javnosti i intelektualne elite Srbije. U tom se apelu, između ostalog, navodi sledeće: "Za proteklih pola stoleća Galerija (pripojena Narodnom muzeju 1973. godine) bila je prepoznatljivi znak srpske kulture u svetu zahvaljujući brojnim izložbama u inostranstvu. U zbirci ove ustanove predstavljena je celokupna srednjovekovna umetnost, ne samo sa prostora sadašnje Srbije nego i sa šireg balkanskog područja, uključujući i živopis koji, na žalost, nije preživeo do naših dana. Kopije koje se čuvaju u Galeriji ostale su, tako, jedino svedočanstvo o njegovom postojanju. Ovo se posebno odnosi na spomenike sa Kosova i Metohije, koji su danas nedostupni, neki od njih već uništeni, dok je sudbina drugih krajnje neizvesna" (izvor: Protestno pismo protiv zatvaranja Galerije fresaka, *Glas javnosti*, 24. 1. 2007). U seriji reakcija podrške, kao i u samom apelu, ne navodi se činjenica da je ova institucija podignuta na temeljima stare, u tu svrhu porušene Sefardske sinagoge.

porušenih jevrejskih kuća sa Dorćola, kao i fragmenti nadgrobnih ploča sa Starog jevrejskog groblja na Paliluli i doslovno ugrađeni u Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma, tumačeno kao originalni umetnički zahvat,¹⁴ iz današnje perspektive može biti pročitano i kao paradigma totalizujućeg koncepta društvenog i kulturnog identiteta.¹⁵

Za razliku od Bogdanovićevog spomenika, smeštenog iza visokih zidova i dostupnog samo retkim posetiocima jevrejskog groblja, u javnom prostoru Beograda i Srbije jevrejske žrtve su tokom čitavog postojanja Jugoslavije pominjane u zvaničnim prigodnim formulacijama kao žrtve fašističkog terora uz pripadnike komunističkog pokreta, rodoljube i "druge" – nikada izostavljene i nikada posebno istaknute. Način obeležavanja jednog od tri beogradska koncentraciona logora simbolizovao je upravo to novo društveno i ideološko jedinstvo i njegovu utemeljenost u sećanju na žrtve nacističkog okupatora i njegovih kolaboracionista. Banjički logor sublimirao je, naime, oficijelnu sliku Drugog svetskog rata. Štaviše, na topografiji terora Beograda, stratište Jajinci kao njegov sastavni deo¹⁶ preraslo je u centralni spomen-park – jedno od laičkih svetišta socijalističke Jugoslavije. Logor i stratište označeni su kao mesto stradanja "rodoljuba", pri čemu se gubila iz vida činjenica da su u Jajincima, iako ne najbrojnije, svakako najsystematskije ubijane žrtve bili upravo Jevreji dovoženi iz koncentracionih logora Topovske šupe i Staro sajmište. U kolektivnom sećanju i javnom prostoru, međutim, ta su dva logora gotovo u potpunosti zaboravljena i na taj je način potisnuta svest da desetine hiljada ubijenih nisu bili ideološki protivnici nacističkog režima, već pripadnici anatemi-sanog naroda. Ovakvo tumačenje je u decenijama raspada jugoslovenske zajednice ostavilo širok prostor istorijskim falsifikatima i monstruoznim pokušajima preimenovanja žrtava.

Topovske šupe su bile prvi logor u Beogradu u koji su dovoženi Jevreji i Romi iz Beograda i Banata, da bi potom kao taoci bili streljani u akcijama odmazde tokom leta i jeseni 1941.¹⁷ Neverovatnom brzinom napunjen i još većom brzinom ispražnjen, ovaj logor je u potpunosti nestao sa mape Beograda i iz kolektivnog sećanja. Tek u januaru 2006. godine sećanje na njega je obnovljeno postavljanjem

¹⁴ "Uz originalnost i izuzetno snažan utisak koji ostavlja spomenik, zanimljivo je pomenuti ugrađivanje fragmenata, pa i celih nadgrobnih ploča ispisanih hebrejskim tekstom, čije se poreklo vezuje za Staro jevrejsko groblje na Paliluli." M. Rajner, isto, 214.

¹⁵ Svojevrсна kulturna eradikacija kulture Drugih – tako vulgarno očigledna na primeru Sefardske sinagoge – u najmanju ruku je ironična. Naime, spomen-tabla na fasadi Galerije fresaka pruža sledeću informaciju: "Za negovanje kulturnog nasleđa, za procvat naše socijalističke kulture podigle su omladinske radne brigade ovu zgradu u 1950. godini".

¹⁶ Sima Begović, *Logor Banjica: 1941-1944*, I-II, Beograd, 1989.

¹⁷ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992.

spomen-ploče, koja je na razgrađenom prostoru na urbanim marginama grada, veoma brzo postala mesto ispoljavanja antisemitizma i oštećena je neposredno po svom postavljanju.¹⁸ Sa približavanjem Srbije Evropskoj uniji, mesto na kome su se nalazile Topovske šupe tako je iznenada revitalizovano i postalo je mesto održavanja skromne ceremonije obeležavanja Međunarodnog dana sećanja na žrtve holokausta.¹⁹

Iz mnogo razloga, međutim, primer Starog sajmišta još neposrednije demonstrira specifičnost odnosa prema jevrejskim žrtvama. Pretvoreno u logor u jesen 1941. godine kao "Judenlager Semlin", beogradsko Sajmište bilo je jedini koncentracioni logor sa "rasnim imenom"²⁰ – mesto oko koga se, u svim posleratnim interpretacijama i označavanjima sećanja na Drugi svetski rat u Srbiji utvrdio zid ćutanja i potiskivanja, na sličan način na koji je visoki zid zatvorio poglede na Spomenik jevrejskim žrtvama na Sefardskom groblju. Iako smešten gotovo u samom centru grada, prostor Starog sajmišta ostao je *prazan prostor* i mesto "očišćeno" od traumatičnih svedočanstva rata.²¹ Upravo ta praznina simptomatičan je pokazatelj koji dopušta da se topografija sećanja na Drugi svetski rat u Beogradu i Srbiji percipira kao svojevrsna obaveza zaboravljanja i praksa selektivnog uklanjanja tragova *prošlosti* u procesu konstrukcije nacionalne *prisutnosti*.

Tabula rasa Starog sajmišta postaje značajan pokazatelj društva kojim se izводи totalizacija nacionalnog identiteta. Tako se reprezentacioni diskursi označavanja Drugog svetskog rata – od sovjetskih boraca do diskursa nacionalizacije antifazišizma – mogu čitati kao delatna politika identiteta u okviru srpskog društva.²² Razume se, ta politika zapravo uopšte ne mora doticati (gotovo uvek prisutan i krajnje kontraverzan) problem antisemitizma u Srbiji.²³ Dubiozna je mehanika i ekonomiji

¹⁸ Spomen-ploča sa tekstom "Na ovome mestu tokom Drugog svetskog rata bio je sabirni centar za Jevreje koji su odatle odvođeni u smrt" postavljena je i povodom pedesetogodišnjice oslobođenja Beograda 1994. godine. Ploča je, međutim, postavljena na pogrešno mesto – na zid Tramvajskih šupa u blizini Starog Đerma, a ne na mesto na kome se u blizini Autokomande nalazio logor Topovske šupe.

¹⁹ Na mestu nekadašnjeg logora na Autokomandi obeležen Međunarodni dan sećanja na žrtve holokausta, Poziv na borbu protiv ksenofobije, u: *Danas*, 28. januar 2008.

²⁰ Aleksandar Lebl, Reagovanja: Logor sa "rasnim imenom", *Danas*, 26. 3. 2003.

²¹ Videti: Ljiljana Blagojević, Grad kolektiva koji sanja i "konačno rešenje", *Treći program*, br. 123/124, 2004, 9-26.

²² O nacionalizaciji antifazišizma videti: Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

²³ Videti: Ženi Lebl, *Do "konačnog rešenja": Jevreji u Beogradu, 1521-1942*, Beograd, 2001. O nekim problemima antisemitizma u savremenoj Srbiji videti: Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd, 2005.

ja procesa društvene identifikacije u Srbiji u kojima je sećanje na Drugi svetski rat i njegova instrumentalizacija predstavljala – i dalje predstavlja – jedan od primarnih sadržaja.

Proučavati na koje načine – kako to ističe Homi Baba – nacionalne kulture prikazuju sebe preko svojih projekcija “drugosti” i njihovih kulturnih zastupanja znači suočiti se sa time kako se osvajanje sopstvene istorije neprestano vrši putem prikazivanja istorija “drugih”.²⁴ U tom smislu pozicija Jevreja kao marginalne zajednice – onih koji istovremeno pripadaju nacionalnom korpusu i koji su od njega odvojeni brojnim linijama podela, veoma je ilustrativna. Ne samo da su – kako to sugeriše prostorno i konceptualno izdvajanje jevrejskih žrtava fašizma od nacionalnog “korpusa” u spomeničkom diskursu – prava na memoriju “drugih” supstituisana generalnim paradigmama sećanja na Drugi svetski rat, već su ona i sistematski marginalizovana ili preoznačena.

Nestanak Topovskih šupa sa mape Beograda, simptomatična *praznina* oko prostora Starog sajmišta, kao i vizuelno i prostorno *izdvajanje* Spomenika jevrejskim žrtvama, mogu se čitati kao traumatična granica u topografiji sećanja na Drugi svetski rat i simptom hegemonog koncepta identiteta. Minorizacija margine neprestano opstaje kao generativni mehanizam ne samo u konstruisanju slike prošlosti, već i aktuelizaciji savremenog identiteta u okviru srbijanskog društva.

Nekadašnji “Judenlager Semlin” predstavlja upravo to iskustvo graničnosti – ne kao sadržaj ideologije ili politike označavanja, već samo to mesto, kao javna sfera, postalo je topos uspostavljanja granice između podobnih i nepodobnih istorija. A upravo to granično mesto može postaviti pitanje šta znače narativi središnjeg sistema vrednosti koji centriraju sećanje na Drugi svetski rat u Srbiji. Granično iskustvo Starog sajmišta i činjenica o jezivim stradanjima rasno i nacionalno “nepodobnih” problematizuje ne samo odnos srbijanskog društva prema Drugom svetskom ratu, već pre svega odnos prema granicama i sadržaju sopstvenog identiteta. Iskustvo graničnosti Starog sajmišta gotovo da razotkriva ono što Homi Baba imenuje kao “grozna krajnost srpskog nacionalizma [kao] ‘etnički pročišćenog nacionalnog identiteta’ [koja se] može ostvariti samo smrću, bukvalnom ili figurativnom, složenih tkanja istorije”.²⁵ Zapravo je kulturna razlika, razlika između centriranog i priznatog, i lateralnog i marginalnog identiteta u samoj srži mehanizma istorijskog pamćenja.

Stoga smo Staro sajmište postavili u srž posmatranja politike identiteta spram prikazivanja istorije Drugog svetskog rata. Istorija konstrukcije sećanja na Drugi

²⁴ Videti: Homi Bhabha, *Smeštanje kulture*, Beograd, 2004, 35 ff.

²⁵ H. Bhabha, isto, 24.

svetski rat, i to na mestu označenom paradigmatičnim tragom kulture rata – koncentracionim logorom, rečito svedoči da se proces nacionalne identifikacije odvija kroz konstantno proizvođenje slika identiteta. Sama istorija Starog sajmišta i njegova nevidljivost u topografiji sećanja na Drugi svetski rat govori o tome kao složenom procesu koji podrazumeva ne samo svesno potiskivanje istorije “drugog”, već i njenu sistematsku supstituciju i “normalizaciju”.

1937-1941: izložba

U junu 1937. godine započela je izgradnja Sajmišta u Beogradu, kao mesta prikazivanja privredne moći Kraljevine Jugoslavije.²⁶ Međutim, i samu ideju podizanja “Sajma uzoraka” natkrila je senka razdvajanja i utvrđivanja *granica*: bio je to prvi “osvojeni prostor” Novog Beograda u čijem su planiranju mogli učestvovati samo arhitekti iz Beograda. Uprkos činjenici da su vlasti odbacile prvonagrađeno rešenje na konkursu za sajamski kompleks i nametnule arhitekta Tehničke direkcije Beogradske opštine kao autore, projektovanje i građenje odvijalo se munjevitom brzinom.²⁷ Neprestano upoređivanje srpskih i hrvatskih elita podrazumevalo je i njihova stalna nadmetanja – počev od Muzeja kneza Pavla koji je trebalo da zaseni Štrosmajerovu galeriju u Zagrebu, pa do Beogradskog “Sajma uzoraka” osmišljenog kao pandan tradiciji Zagrebačkog sajma – ovaj čin bio je posebno važna instanca u procesu konstrukcije identiteta.

Već u septembru 1937. godine priređen je Prvi beogradski međunarodni sajam u nekoliko tematskih i nacionalnih paviljona (Italije, Mađarske, Rumunije i Čehoslovačke); naredne godine podignut je paviljon Turske, kao i pompezno monumentalni paviljon Nemačke, istovremeno sa preimenovanjem čehoslovačkog u

²⁶ Videti: Marta Vukotić Lazar, Staro beogradsko sajmište: osnivanje i izgradnja, *Godišnjak grada Beograda*, knj. LI, 2004, 143-168.

²⁷ Na osnovu Generalnog plana Beograda iz 1923. godine, Regulacionog plana iz 1927. godine, kao i dugogodišnjih zahteva elita za osnivanjem i građenjem sajmišta u jugoslovenskoj prestonici, 1936. godine doneta je odluka da se ta ideja konačno ostvari. Još 1923. godine osnovano je “Društvo za priređivanje sajмова i izložbi u Beogradu”, inicijativom političkih i finansijskih centara moći u prestonici centralizovane države (videti: A. Sekulić, Prvi Beogradski sajam između prvog i drugog svetskog rata, *Godišnjak grada Beograda*, knj. IV, 1952, 587). Nakon raspisivanja arhitektonskog konkursa za projekat Sajmišta, na kome su mogli učestvovati isključivo arhitekti iz Beograda, otvorena je u velikoj sali Zanatskog doma reprezentativna izložba prispelih konkursnih rešenja (D. S., Beogradsko sajmište – prema idejnoj skici g. Ignjata Popovića koji je dobio prvu nagradu, *Vreme*, 18. 4. 1936). Ubrzo nakon toga došlo je do brojnih nesuglasica između svih zainteresovanih strana, kao i serije skandala koji su pratili konkursni proces (Konkurs za Beogradsko sajmište, *Vreme*, 19. 7. 1936); “Društvo” je samoinicijativno organizovalo sopstveni tehnički tim koji je projektovao sasvim nove paviljone. Naime, s političkog vrha izdat je nalog da se trojica arhitekata Tehničke direkcije Beogradske opštine – Milivoje Tričković, Đorđe Lukić i Rajko Tatić – angažuju kao projektanti i inženjeri sajamskih objekata, tako da su radovi ubrzo započeti i Sajmište je dovršeno narednog leta.

paviljon "Češko-moravskog protektorata".²⁸ Nije samo upadljivi nedostatak paviljona drugih velikih država svedočio o političkoj dimenziji čitavog kompleksa. Ograđeni prostor, čija je pozicija *naspram* Beograda koji ga je gledao kao na dlanu bila esencijalna u politici reprezentacije politike poznih tridesetih godina,²⁹ nalazio se u senci nadolazećeg rata; ne samo da je, na primer, "u odlično uređenom paviljonu Italije postavka kombinovala poljoprivredne mašine sa protivavionskim mitraljezom, rovovskim topom ili gasnim maskama",³⁰ već je Sajmište postalo operativni mehanizam propagandne industrije promocije rata. Tako je najznačajniji događaj u istoriji Sajmišta, koji je privukao najviše posetilaca i bio pod neposrednim pokroviteljstvom režima, bila velika izložba *Neue deutsche Baukunst*, održana u oktobru 1940. godine.³¹

1941-1944: logor

Iako je od oktobra 1941. godine prostor Sajmišta postao deo Nezavisne Države Hrvatske, istog meseca doneta je odluka da se nekadašnji Sajam uzoraka pretvori u "Jevrejski logor Zemun" pod neposrednom upravom beogradskog Gestapa.³² Adaptacija Sajmišta u koncentracioni logor podrazumevala je umetanje nove ograde od bodljikave žice, kao i unošenje drvenih skela na nekoliko spratova unutar prostora izložbenih paviljona; na skele su potom zakucavane daske koje su služile kao podloga za spavanje logoraša.

U logor je tokom zime 1941/42. godine smešteno sedam hiljada beogradskih Jevreja – većinom žene i deca, kao i preostali muškarci koji nisu likvidirani u logoru Topovske šupe na Autokomandi. U uslovima stravične zime u logoru je umiralo oko 100 ljudi dnevno. Posmatrajući svoj grad sa suprotne strane Save, logoraši su bili u prilici da mu se približe samo kada bi preko zaleđene reke prenosili tela svojih mrtvih rođaka kako bi bila sahranjena na jevrejskom groblju. Kao u "Trećem čoveku", za stanovnike Beograda oni su bili tako daleko da su predstavljali samo crne tačkice na zaleđenoj površini reke. Potpuna otvorenost logora pogledima grada,

²⁸ Ukupna pokrivena izložbena površina na Beogradskom sajmu iznosi danas 22,665 kvadratnih metara, *Pravda*, 14. 10. 1938; U podne je otvoren i novi nemački paviljon, *Pravda*, 15. 10. 1938.

²⁹ Na Beogradskom sajmištu je između 1937. i 1940. godine održano niz međunarodnih izložbi, priredbi, koncerata, sportskih utakmica, modnih revija itd. Videti: M. Vukotić Lazar, isto, 158.

³⁰ Stevan Popović, Posle Prvog Beogradskog sajma, *Beogradske opštinske novine*, br. 9, 1937, 543-552, citat na str. 545.

³¹ Videti: Lj. Blagojević, isto.

³² Videti: M. Koljanin, *Isto*; Christopher R. Browning, Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 6, 1992, 407-428; Boško Novaković, Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XLII, 1995, 157-163.

tog mesta “koje ne ponižava samo svojom neljudskošću, već i potpunom izloženošću Beogradu koji ih, sa druge obale reke, nemo posmatra”,³³ posebno je bila tragična. Utoliko je i potiskivanje sećanja na ovo mesto simptom ozbiljnog problema.

Užas genocida započeo je marta meseca 1942. godine kada je u Beograd stigao kamion marke Zander u pratnji dva SS potporučnika – izvesnih Geca i Majera. Pokretna gasna komora, u jeziku stanovnika zapamćena kao dušegupka, svakodnevno je prevozila logoraše sa Sajmišta u Jajince, gde su njihova tela, ugušena ugljen-monoksidom, sahranjivana u masovne grobnice. Operacija je bila složena i dobro uhodana. Kad bi se napunio, kamion-dušegupka vozio je iz logora ka savskom mostu, koji se nalazi u neposrednoj blizini. Most je, inače, bio oštećen tokom ratnih dejstava nemačke vojske u proleće 1941. godine, te je samo jedan raspon mosta bio u upotrebi, a saobraćaj se odvijao naizmenično u dva smera. Vreme prelaska kamiona bilo je, međutim, tako podešeno da dušegupka ne mora čekati u redu. Kada bi kolona od tri vozila – koju su sačinjavali kamion-dušegupka, komandantov automobil, kao i drugi kamion u koji su logoraši prethodno odložili svoje stvari, sa obrazloženjem da će i one biti dopremljene u novi logor – prispela na drugu obalu Save, vozila bi se zaustavila. Jedan od vozača bi izašao i podvukao se ispod kamiona da bi cev s izduvnim gasom povezao sa hermetički zatvorenom kabinom kamiona-dušegupke. Razume se, kamion sa natovarenim ličnim stvarima logoraša tada je završavao svoje putovanje, a dušegupka i komandantov automobil nastavili svoj put kroz Beograd, do Jajinaca. Na tom mestu masovnih egzekucija, koje se nalazi u podnožju Avale,³⁴ grobna raka već je bila iskopana; tu je čekaao odred policajaca iz 64. bataljona *Ordnungspolizei* koji je nadzirao srpske zatvorenike što su iz kamiona istovarivali leševe logoraša, ubacivali ih u raku i zatrpavali zemljom.

Kada je u proleće 1942. godine završena operacija egzekucije Jevreja, logor “Judenlager Semlin” je promenio ime u “Anhaltslager Semlin”, postavši prihvatni logor za smeštaj zatvorenika sa prostora čitave Jugoslavije, koji su potom upućivani na prinudni rad u Nemačku, i poslednjih meseci postojanja prešao u nadležnost ministarstva unutrašnjih poslova NDH.

1945-1951: baraka

Odmah nakon oslobođenja, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača donela je Saopštenje (br. 87 od 11. januara 1946. godine) u kome je Sajmište označeno kao “mučilište naroda Jugoslavije”.³⁵ Time je započela

³³ David Albahari, *Gec i Majer*, Beograd, 1998.

³⁴ U nemačkim dokumentima se navodi naziv “Avelar”: Ch. Browning, isto, 420.

³⁵ B. Novaković, isto, 157.

složena i duga istorija interpretacije ovog prostora kao mesta sećanja. Kao i druga mesta mučenja i egzekucije, i Staro sajmište – iako stidljivo – bilo je upisano u ekonomiju revolucionarne i komunističke žrtve, čime je činjenica o stradanju civila – nekadašnjih žitelja Beograda i Srbije zbog “rasne nepodobnosti” – zapravo bivala permanentno supstituisana.

Naime, sedište omladinskih radnih akcija organizovano je upravo tu, u paviljonima koji su preživeli saveznička bombardovanja logora iz 1944. godine.³⁶ U idealima novog sistema vrednosti socijalističkog društva koje je promovisalo koncept savremenosti kao nečega što prevazilazi i transcendiru istoriju, važnu instancu predstavljao je upravo prostor Sajmišta. *Podizanje* novog grada podrazumevalo je *rušenje* uspomena i *građenje* svojevrsne ideologije zaborava: “Ovaj prostor i ove reke, koji su nekad razdvajali, počće da spajaju. Zaboraviće se dani ratni, užasi Sajmišta (...) i graditi na dotada močvarnom, peskovitom i praznom prostoru” – plastično je bilo izraženo u jednom od manifesta Omladinskih radnih akcija početkom pedesetih godina.³⁷ Najpoznatije delo jugoslovenskog socijalističkog realizma – delo Bože Ilića “Sondiranje terena na Novom Beogradu” (1948), posmatrano iz ovog ugla dobija svakako nova značenja koja “grandioznu epsku narativnost” u prikazu radnog entuzijazma u izgradnji socijalističke otadžbine,³⁸ “ritam i sreću kolektivnog stvaranja u izgradnji socijalističke otadžbine”,³⁹ te “novi humanizam našeg doba”⁴⁰ i problematizuju i redefinišu. Od nekadašnjeg prinudnog mučenja tela, ovaj topos je transformisan u paradigmu voljnog žrtvovanja tela i izgradnje kulture zaborava.

U junu 1959. godine, na Republičkoj konferenciji sekcije bivših političkih zatvorenika NR Srbije, utvrđeno je da je logor Sajmište po broju ljudi koji su kroz njega prošli bio najveći nacistički logor na području Srbije, uz konstataciju da mesto, na kojem je bio ovaj veliki logor, ničim nije obeleženo. Iako je potom, u martu 1965. godine, pri SUBNOR-u pokrenuta inicijativa da se podigne spomenik svim Jugo-

³⁶ Videti: Lj. Blagojević, isto.

³⁷ Ljubica Radojković, Omladinske radne brigade na izgradnji Beograda 1947-1950. godine, *Godišnjak grada Beograda*, knj. V, 1958, 363.

³⁸ O društvenom značaju i ideologiji omladinskih radnih akcija videti: Rudi Supek, *Omladina na putu bratstva: psihologija radne akcije*, Beograd, 1963.

³⁹ Oto Bihalji-Merin, Povodom slike Bože Ilića ‘Sondiranje terena na Novom Beogradu’, u: *Borba*, 9. 1. 1949. Interesantno tumačenje iste slike dala je i Lidija Merenik pola veka kasnije. Videti: Lidija Merenik, *Ideološki modeli, srpsko slikarstvo 1945-1968*, Beopolis, Beograd 2001.

⁴⁰ Grgo Gamulin, *Zapisi iz 1948*, 834. Navedeno prema: Dragoslav Đorđević, *Socijalistički realizam 1945-1950, Jugoslovenska umetnost XX veka: 1929-1950: nadrealizam, postnadrealizam, socijalna umetnost NOR-a, socijalistički realizam*, Beograd, 1969, 79.

slovenima stradalim u nacističkim logorima u zemlji i inostranstvu, sve do poznih osamdesetih godina zid ćutanja opkoljavao je ovo mesto.⁴¹

Međutim, o činjenici da je društvo bilo svesno mesta Starog sajmišta u topografiji horora u Beogradu svedoči čitav niz simptomatičnih akcija koje su doticale ovaj prostor. Promena političkog i društvenog uređenja i ustoličavanje novog režima, kao i potreba markiranja diskontinuiteta u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju, zahtevali su svoju prostornu, arhitektonsku i vizuelnu reprezentaciju. Ideja Novog Beograda kao prestonice nove, socijalističke Jugoslavije zasnovane na novom sistemu vrednosti tada je postala centralna politička fikcija i glavna urbanistička ideja.⁴² Međutim, niti u jednom od brojnih planova Novog Beograda prostor Starog sajmišta gotovo da nije tretiran, baš kao što se u osvrtima na Staro sajmište, nastalim prilikom građenja novog Beogradskog sajma na desnoj obali reke Save, nije pominjala tragična sudbina beogradskih Jevreja.⁴³ Ova lokacija bila je svojevrsna *terra incognita*, prazno područje bez značenja i memorije na kome se slobodno moglo graditi. O tome svedoči podatak da je upravo za taj prostor bio raspisan niz arhitektonskih konkursa koji su predviđali da se tu podigne Moderna galerija (1948), Vojni muzej (1949-1950) ili Beogradska opera (1971).

1951-1990-e: atelje

Međutim, *horror vacui* Starog sajmišta potaknuo je potrebu da se, u prolongiranom vremenu odlučivanja o njegovoj pregradnji u okviru urbanističke celine Novog Beograda, taj prostor revalorizuje novom funkcijom. Tako su aktom Gradske uprave, početkom 1951. godine preostali paviljoni postali umetnički ateljei.⁴⁴ Sve do danas, brojni umetnici, među njima i najznačajniji slikari i skulptori, koristili su prostor Starog sajmišta kao mesto stvaralačkog rada – od Miće Popovića, Matije Vukovića, Nebojše Mitrića do Ksenije Divjak i Olge Jevrić.⁴⁵

⁴¹ Tokom 1965. godine intenzivno se radilo na planovima za obeležavanje stratišta Staro sajmište. Komisija interniraca i deportiraca, osnovana pri SUBNOR-u grada Beograda, pokrenula je pitanje podizanja spomenika; predstavnici skupština Surčina, Zemuna i Novog Beograda sastaju se i donose odluke u vezi sa uređenjem spomen-obeležja na prostoru logora Sajmište; potom se organizuje sastanak Skupštine grada Beograda i SUBNOR-a Srbije, na kome se osniva koordinacioni odbor za podizanje spomenika koji usaglašava Regulacioni plan priobalnog dela Novog Beograda sa idejom obeležavanja koncentracionog logora Sajmište. Videti: B. Novaković, isto, 159-160.

⁴² Videti: Ljiljana Blagojević, *Novi Beograd: Osporeni modernizam*, Beograd, 2007.

⁴³ Aleksandar Sekulić, Jedan osvrt na problem izgradnje Beogradskog sajmišta, *Pregled arhitekture*, br. 4-5, 1955-1956, 115.

⁴⁴ Lj. Blagojević, Grad kolektiva koji sanja i "konačno rešenje".

⁴⁵ M. Vukotić Lazar, isto, 166.

Kao svojevrsan ideološki zahvat "stavljanja sećanja u zgrade" i njegovog odvajanja od svakodnevice, ovaj čin "poumetničenja" prostora Sajmišta imao je za pravo ulogu amortizovanja traumatične prošlosti putem projekta umetnosti kao autonomije. Kao diskurs neutilitarne i izuzetne prakse u socijalističkom društvu, umetnost je reinterpretirala sećanje na užase Sajmišta, smeštajući ih u izuzetan prostor estetskog. Bio je to način da se "očaj istorije preobražava u poziv na autonomiju umetnosti"⁴⁶ i da se i dalje, permanentno, vrši egzekucija prava na memoriju i njeno javno prikazivanje. Kao označitelj identiteta, diskurs umetnosti dobio je svoju punu ideološku potenciju pošto je traumatična prošlost locirana i prepoznata upravo na tom mestu u koje su useljeni ateljei; prakse kulturnog preoznačavanja i revalorizacije prošlosti na taj su način bile legitimizovane i utvrđene.

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX veka, na talasu plime restitucije srpskog nacionalnog identiteta u svetlu mita o martirskoj naciji i njenoj komparaciji, identifikaciji pa čak i nadmetanju sa drugim "mučeničkim" nacijama u istoriji – pre svega sa Jevrejima i Jermenima, iznenada je – nakon dvadeset godina – došlo do zanimanja za mesto bivšeg koncentracionog logora. Tada je Skupština grada Beograda donela odluku da se prostor logora Sajmište proglasi kulturnim dobrom, kao i da se "trajno obeleži podizanjem spomenika".⁴⁷ U neposrednoj blizini centralnog paviljona postavljena je standardna spomen-ploča sa tekstom posve simptomatičnog sadržaja koji najbolje ilustruje mehaniku selektovanog istorijskog pamćenja i utapanje jevrejskih žrtava holokausta u opšte ideološke sintagme memorisanja nacionalnih žrtava rata.⁴⁸

Međutim, akcije komemoracije ovog mesta nisu se zaustavile samo na skromnoj memorijalnoj plaketi. S druge strane, sasvim blizu obale reke Save i potpuno odvojen od kompleksa Staro sajmište, "Spomenik sećanja na masovna stradanja i otpor jugoslovenskih naroda", koji je trebalo da označi pijetet žrtvama koncentracionog logora Staro sajmište, umesto 1990. godine⁴⁹ otkriven je tek u aprilu 1995. godine.⁵⁰ Spomenik, delo skulptora Miodraga Popovića, zapravo je sasvim odsečen

⁴⁶ H. Bhabha, isto, 201.

⁴⁷ Odluka od 9. jula 1987. godine: *Službeni list grada Beograda*, br. 16, 1987.

⁴⁸ Tekst na memorijalnoj ploči, koja je docnije oštećena i koja se i danas nalazi u istom, zapuštenom stanju, glasi: "Na prostoru Staroga sajmišta nemački Gestapo osnovao je 1941. godine logor 'Sajmište' u kome je, uz pomoć domaćih izdajnika, svirepo mučeno i ubijeno preko 40,000 ljudi iz svih krajeva naše zemlje. Predsedništvo MO UBNOR-a i DPO MZ St. sajmište."

⁴⁹ U junu 1990. godine Skupština grada Beograda donela je Odluku o podizanju spomenika i uređenju okolnih slobodnih površina. Tri godine docnije usvojen je Detaljni urbanistički plan ovog prostora, kada je ozvaničeno njegovo ime kao "Memorijal Sajmište". B. Novaković, isto, 161.

⁵⁰ Spomenik je svečano otkriven 21. aprila 1995. godine, u sklopu obeležavanja 22. aprila, Dana sećanja na žrtve genocida, kao i proslave jubileja pedesetogodišnjice oslobođenja Jugoslavije od fašizma.

od prostora Starog sajmišta i ni po čemu ne korespondira sa njim izuzev što, govoreći u ime autonomije umetnosti, potvrđuje ulogu umetničkih ateljea koji već pet decenija naseljavaju prostor nekadašnjeg koncentracionog logora. Štaviše, ne postoji niti jedna javno prezentovana informacija koja bi spomenik dovela u vezu sa idejom holokausta i stradanjem gotovo celokupne jevrejske populacije Beograda.

Od 2000. godine: između realnosti *slama* i utopije *europolisa*

Kao i tokom proteklih decenija, prostor Starog sajmišta i danas je sasvim marginalizovan, naseljen ljudima s margine društva – koji su poput nekadašnjih žitelja koncentracionog logora potpuno nevidljivi za ostale stanovnike grada.⁵¹ Zbog opšte zapuštenosti i potrebe da se i taj deo integriše u urbani prostor grada, Skupština grada Beograda usvojila je još 1992. godine Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa kojim se “postiže vraćanje celovitog izgleda prostoru Starog beogradskog sajmišta, kakav je on bio u momentu pretvaranja u logor i istovremeno pruža mogućnost da se kompleks obnovi i u funkciji sajma uzoraka”.⁵² Tako ambivalentna formulacija, u kojoj se zapravo ne može razlučiti šta je prioritet rekonstrukcije u pogledu vrednosti, ponovljena je u Generalnom urbanističkom planu Beograda, koji je Skupština grada Beograda usvojila u septembru 2003. godine. Prema tom planu, u čijoj su izradi učestvovali brojni stručnjaci i političari, naglašeno je da “Staro beogradsko sajmište podleže pravilima za područja opšte obnove [...] usaglašenim prema obimu i nivou vrednosti *graditeljskog nasleđa*”.⁵³ I kao što je sredinom pedesetih godina XX veka potreba izgradnje novog beogradskog sajma, na suprotnoj obali Save, opravdavana činjenicom da “Ratno pustošenje nije poštedelo ni [Staro sajmište] tako da je Beograd posle svršenog rata ostao opet bez sajmišta”⁵⁴ – ali i bez gotovo čitave jevrejske populacije koja se uopšte nije pominjala, tako je i “vrednost *graditeljskog nasleđa*”, ali ne i sećanje na žrtve, postala imperativ rekonstrukcije ovog prostora.

U isto to vreme i Spomen-park Jajinci doživeo je svojevrsnu fizičku i ideološku metamorfozu, iznova potvrđujući činjenicu da je uprostoravanje sećanja na Drugi svetski rat fundamentalno važan sadržaj kolektivnih predstava identifikacije

⁵¹ Vesna Vučinić, Antropologija u ‘divljim naseljima’: pogled na Staro sajmište u Beogradu, *Glasnik etnografskog instituta*, br. 44, 1995, 168-184.

⁵² Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, *Detaljni urbanistički plan spomeničkog kompleksa ‘Starog sajmišta’*, Beograd, 1992, 1.

⁵³ Skupština grada Beograda, *Generalni plan Beograda 2021*, Beograd, 2003, 166 (kurziv A. I. i O. M. P.)

⁵⁴ A. Sekulić, isto.

u srbijanskom društvu. Naime, u neposrednoj blizini spomenika žrtvama fašizma u Jajincima,⁵⁵ izvedenog po projektu skulptora Vojina Stojića 1988. godine⁵⁶ – spomenika koji je dopunio dotadašnje skromno obeležje na ulazu u memorijalni kompleks⁵⁷ – određeno je mesto za spomen-crkvu. Tim činom trebalo je konačno “ispuniti istorijski dug prema žrtvama, pa komemorativnim objektom *označiti mesto* ove prevashodno srpske pogibije”⁵⁸ – kao da je, sve do tada, prostor ostao neobebežen kao spomenička celina. U maju 1993. godine Skupština grada Beograda donela je odluku kojom dozvoljava izgradnju pravoslavnog hrama u Spomen-parku Jajinci, uz sledeće obrazloženje: “Jajinci su, posle Jasenovca, najveća srpska kolektivna grobnica – daleko veća od Kragujevca, od Kraljeva (...) od Kosova.”⁵⁹

Spomen-crkva posvećena sv. Ćirilu i Metodiju počela je da se gradi 2005. godine.⁶⁰ Kao povod za podizanje crkve oficijelna glasila države i crkve isticala su da je ovo “mesto na kojem su okupatori streljali, zatrpavali, spaljivali na lomačama i dovozili u kamionima sa gasom – dušegupkama, uglavnom srpsku mladež zatočenu u logoru Banjica danas u očajnom stanju. [...] Nigde krsta, nigde nijednog imena, nigde vodiča niti bilo kakve reči o takvom i tolikom stratištu!”⁶¹

Građenje spomen-hrama u Jajincima, ali ne i potreba određivanja prema žrtvama logora Staro sajmište, okupilo je celokupnu političku, crkvenu, kulturnu i vojnu elitu u Srbiji. Paradigmatična je bila upitanost jednog akademika, koja dobro ilustruje opštu atmosferu oko podizanja spomen-crkve. Uprkos tome što je Spomen-park Jajinci već godinama bio uređen memorijalna celina, obeležena spomenikom i opremljena celokupnom infrastrukturom (travnjaci, cvetne aleje, pristupne staze, klupe, stolovi, spomen-kuća i suvenirnica, parking za motorna vozila itd.) – ugledni akademik Matija Bečković nije razumeo “tu koprenu tame kojom su već šezdeset godina obavijeni Jajinci”, zapitavši: “Ko je, zašto i kada na ovo mesto bacio veo ćutanja”⁶². Ta neobična upitanost, zapravo, dobro ukazuje na fenomen reinterpretacije sećanja na Drugi svetski rat kao glavni mehanizam u savremenom

⁵⁵ Videti: Gradska konferencija SSRN Beograda, *Dovršenje spomen-parka Jajinci: materijal za javnu diskusiju*, Beograd, 1979.

⁵⁶ Videti: *Izložba konkursnih radova za idejno rešenje spomen-parka Jajinci u Beogradu: Umetnički paviljon 'Cvijeta Zuzorić'*, Beograd 4-15. decembar 1980, Beograd, 1980.

⁵⁷ Videti: Oto Bihalji-Merin, *Jajinci: povodom konkursa za idejni projekat spomenika žrtvama fašizma, Jajinci*, Beograd, 1958.

⁵⁸ Preuzeto 23. 5. 2008. godine sa: <http://www.jajinci.com/hram.htm>

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Projektanti crkve su arhitekti Branislav Mitrović i Boris Podreka; *Odobrenje za izgradnju br. 350.4-551 2003*, od 3. 2. 2005. godine.

⁶¹ <http://www.jajinci.com/hram.htm>

⁶² Isto.

građenju obrisa srpskog nacionalnog identiteta. Nacionalizacija žrtve ponovo konstituiše nacionalni korpus, a intervencije na mestima sećanja – podizanje spomen-crkve u Jajincima i plan rekonstrukcije nekadašnjeg “sajma uzoraka” na Starom beogradskom sajmištu – svedoče koliko su i danas snažni diskursi koji unutar granica podobnog identiteta teže da uključe i one čija su prava na javno prikazivanje kolektivnih sećanja u najmanju ruku osporena.

Epilog

U romanu Davida Albaharija “Gec i Majer” (1998) glavni junak odlazi na Sajmište mnogo godina nakon završetka Drugog svetskog rata: “Na drugoj strani reke počivao je Beograd. Nije to, naravno, bio isti grad kao onaj u kojeg su nekada gladno zurili logoraši, ali ćutao je na isti način. Ne, nije tačno, ne govorim istinu: postojale su slutnje, nagađanja, kružile su glasine, osećalo se odsustvo, viđeni su leševi umotani u čaršave, ali niko nije ništa uradio, niko nije ni pokušao nešto da uradi. A šta su mogli da urade?”

David Albahari je postavio pitanje odgovornosti neposrednih posmatrača za holokaust i delimično ponudio odgovor. Čini nam se da je, međutim, daleko problematičnije pitanje odgovornosti njihovih naslednika koji su dozvolili da zločin bude zaboravljen.

Spaces of Selective Memories: Old Fairground in Belgrade and Memory of World War II

Summary

Memories of WWII are crucial to the process of forging Serbian national identity. Respectable parts of this process are places of commemoration of WWII. These are essential not only for constructing and transforming advisable forms of memorialization, but also for constructing value systems, which govern Serbian society. Belgrade topography is distinguished by several important interconnected places that stand as War memorials. Their interconnected relations reflect complex and symptomatic attitudes toward victims of the War, at the same time being witness of an eligible system of national, social and moral standards. The case study of Staro sajmište (Old Fairground) in Belgrade is rather illustrative, for social semiotics of the place – which used to be a Jewish concentration camp – was generally based on a certain, but profoundly tendentious system of both remembrance and oblivion, and of substitution of memory. Seen in comparative perspective with central

commemorative places – and that is, surely, the Memorial of Jajinci – the places that memorialize Jewish victims of WWII (Old Fairground, Sephardic Synagogue in Dorćol, Memorials in the Jewish Cemetery and in Topovske Šupe) testify to the rigidity of the consciously exclusive and totalitarian concept of collective identity. More to the point, recent physical interventions carried out on these diverse places of memory, different layouts that have predetermined courses of events and functions of these memorials, along with constantly changing interpretation of the meaning of these memorials, have one thing in common. They reveal the fact that changeable spatialization of memory of WWII is fundamental not only to unstable and shifting relationships toward the recent past, but also to the process of creating and stabilizing the borders of collective identities in Serbia.